

**Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету**

Кадєєв В. І. Про торгівлю Херсонеса з Середземномор'ям у I – IV ст. н. е. // Вісник Харківського університету. – 1970. – № 45: Історична серія. – Вип. 4. – Харків: Видавництво ордена Трудового Червоного Прапора державного університету імені О. М. Горького, 1970. – С. 62 – 68.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський; А. О. Баскакова

ПРО ТОРГІВЛЮ ХЕРСОНЕСА З СЕРЕДЗЕМНОМОР'ЯМ У I—IV ст. Н. Е.

В. І. Кадєєв

У радянській археологічній літературі немало робіт, присвячених різним галузям економіки Херсонеса Таврійського, однак з історії торгівлі спеціальних досліджень досі немає. У свій час А. І. Тюменев висунув думку, що Херсонес ніколи не був торговельним центром, недосить обгрунтована думка авторитетного вченого пізніше не критично була сприйнята іншими дослідниками, що й привело до застою у вивченні цієї проблеми.

Численні джерела, які є в нашому розпорядженні, суперечать одному розповсюдженому висновкові, особливо це стосується перших століть н. е., коли для Херсонесу велике значення мала торгівля з містами Причорномор'я та Середземномор'я.

Мета даної статті — показати характер та інтенсивність зовнішньої торгівлі Херсонеса з містами Середземномор'я протягом перших століть нашої ери.

Зовнішня торгівля Херсонеса з Середземномор'ям була відновлена на початок I ст. н. е., коли у Херсонесі з'явилися численні зразки самоського червонолакового посуду. Те, що цей посуд виготовлений у Самосі, підтверджують не тільки особливості лаку і кераміки, але й клейма на денцях. Ці клейма бувають у вигляді написів з іменами власників майстерень, розеток, пальметок, босої ступні, сандалії (рис. 1).

До найбільш ранніх зразків самоського посуду треба віднести чашку, чашки, миски і тарілки з прямовисними бортиками і клеймами КАΑΑ², ΠΟΘΟΥ³, ΑΛΥΠΟ⁴, ΔΙΟΔΟΤΟΥ⁵, ΡΟΥΦΟΥ⁶ та іншими⁷. Серед перелічених найчастіше зустрічаються клейма ΡΟΥΦΟΥ, що належали, мабуть великій майстерні⁸. Всього на самоському червонолаковому посуді з Херсонеса, який датується першою чвертю I ст. н. е., виявлено

¹ А. И. Тюменев. Херсонесские этюды, V, Херсонесские проксении.— ВДИ, № 4.

² Колекція Херсонеського музею, інв. № 35 655.

³ Там же, інв. № 35 649.

⁴ Там же, інв. 23 627.

⁵ Г. Д. Белов. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1961 г.— Архив ДХМ, 796, арк. 15.

⁶ ИАК, вып. 16, СПб, 1905, стор. 57; Херсонесский сб., вып. II, Севастополь, 1927, стор. 183. Херсонесский сб., вып. V, Симферополь, 1959, стор. 21.

⁷ Крім перелічених клейм, у Херсонесі зустрілися ще такі: ΜΕΝΟΥ, ΝΙΚΟΜΑΧΟΥ, ...ΙΝΣΟΥ, ΕΡΜΗΣ, ΑΝ..., ...ΟΥΡΟΥ, ΛΟΥ...

⁸ Самоський посуд з цим клеймом зустрічався також у Пантікапеї, Ефісі та інших центрах.

з'язько 15 різних іменних клейм. З цього можна зробити висновок про почасне існування на Самосі 15 керамічних майстерень, які виробляють червонолаковий посуд для експорту. Погляд на Самос, як на один з великих експортерів червонолакового посуду, добре пов'язується з відомостями Плінія, котрий свій перелік головних центрів виробництва кераміки, очевидно, не випадково починає з Самоса¹.

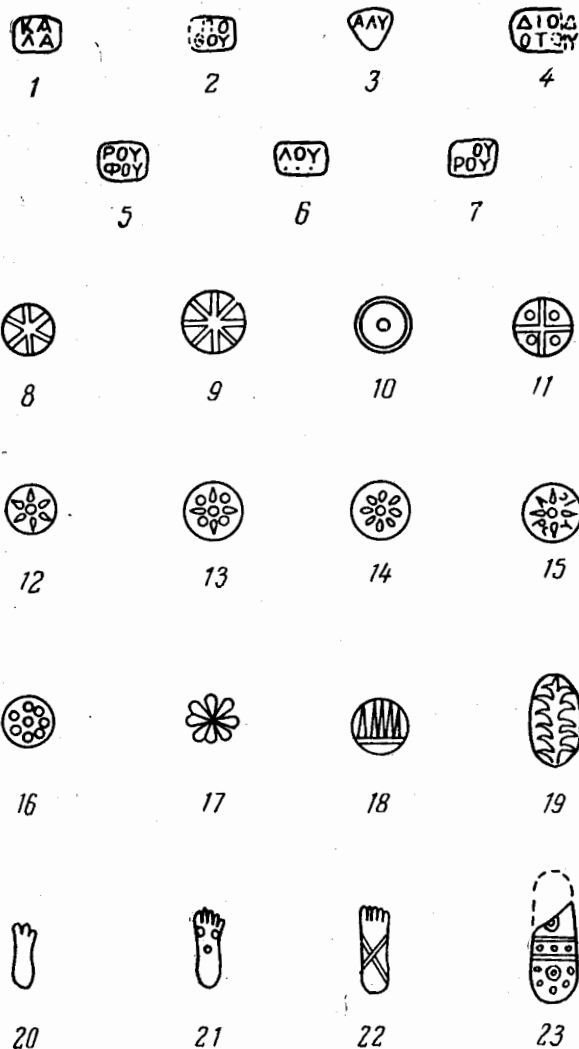

Рис. 1. Клейма на самоському посуді.

Поряд з клеймованим самоським посудом вже в першій чверті I ст. до Херсонеса став надходити також і неклеюваний червонолаковий посуд. Це головним чином невеликі чашки з прямовисними бортиками і скісними стінками з насічкою по вінчику².

У другій чверті I ст. н. е. в Херсонесі з'являється червонолаковий сардинський посуд з так званими фігурними клеймами (рис. 1, 18—19).

¹ Рим. NH, XXXV, 160.

² Колекція Херсонеського музею, інв. № 32 717, 2678/12.

Це кубки¹, чашки², тарілки з прямовисними бортиками³, блюдец сільниці⁵ та ін.

Починаючи з другої третини I ст. н. е., до Херсонеса стали з'являтися самоський червонолаковий посуд з клеймами у вигляді сту (рис. 1, 20—23). Цей посуд надходив і пізніше, мабуть до кінця I н. е. і на поч. II ст. н. е. Представлений він тарілками⁶, чашками⁷ та

Крім червонолакового посуду, з Самоса до Херсонеса в цей час

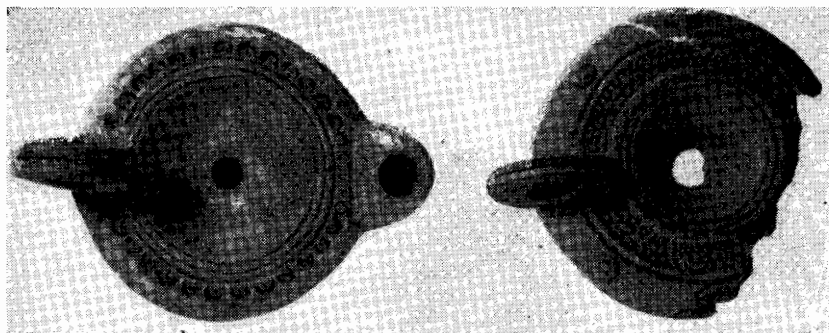

Рис. 2. Самоські світильники.

возили світильники. Виготовлені ці світильники з характерної для самоської кераміки шаруватої коричнево-рожевої глини з великою кількістю маленьких блискіток слюди. На їх поверхні червоний лак цілком аналогічний тому, який зустрічається на самоських червонолакових посудинах. По формі самоські світильники імітують італійські з невеликим округлим носиком, відділеним від щитка прямою лінією. Характерною для цих світильників є досить велика ручка, високо піднята над щитком. Самоські світильники бувають з зображеннями на щитку⁸ або без них⁹ (рис. 2). На денцях деяких з самоських світильників зустрічаються сигнатури майстерень, в яких вони виготовлені. Сигнатури бувають у вигляді грецьких букв «А»¹⁰ і «Т»¹¹, вміщених в коло, або у вигляді ступні¹². Остання сигнатура нагадує клейма на самоському червонолаковому посуді, що може свідчити про виготовлення посуду і світильників в одних і тих же керамічних майстернях¹³.

Таким чином, в I ст. н. е. до Херсонеса привозили не тільки самоський посуд, а й світильники.

Зустрічається у Херсонесі італійська червонолакова кераміка, яка представлена посудом і світильниками I ст. н. е.

¹ Колекція Херсонеського музею, інв. № 32 716.

² Там же, інв. № 36 502; Колекція ермітажу, інв. № X. 1890. 27.

³ Колекція Ермітажу, інв. № X. 1853.507.

⁴ Колекція Херсонеського музею, інв. № 35 618.

⁵ Там же, інв. № 35 612.

⁶ Там же, інв. № 4381/09.

⁷ Там же, інв. № 36 541, 23 147.

⁸ Колекція Херсонеського музею, інв. № 1202, 1539.

⁹ Там же, інв. №№ 941, 958, 16 007, 19 046, 33 379, Докладно про самоські світильники, які нам вдалося виявити, див. В. І. Кадеєв. Импортные светильники из Херсонеса I—IV вв. н. э.—СА, № 3, 1969.

¹⁰ Колекція Херсонеського музею, інв. № 598.

¹¹ Там же, інв. №№ 941, 19 046.

¹² Колекція Херсонеського музею, інв. № 1209.

¹³ Така картина спостерігалась і в інших римських та грецьких центрах керамічного виробництва. Див. S. Loeschke. Lampen aus Vindonissa, Zurich, 1919, с. 251; H. Menzel. Antike Lampen in römisch-germanischen Zentralmuseum zu Mainz, 1954, стр. 4.

Італійський посуд має рельєфну орнаментацию і покритий червоноургучним лаком. Окремі посудини мають клейма. Деякі з них подані недавно в роботі Г. Д. Белова¹. Однак Г. Д. Белов не наводить фрагментів невеличких чаш², прямовисного краю блюда з рельєфним зображенням собаки³, вінчика чаші з рельєфним орнаментом у вигляді листа⁴, нижньої частини чаші з рельєфним стилізованим орнаментом і клеймом LE.. OD⁵, яке частково збереглося, а також стінок іншої⁶.

Крім червонолакового італійського посуду у Херсонесі неодноразово зустрічалися італійські світильники як глиняні, так і бронзові. Серед глиняних італійських світильників слід відзначити червонолакові з зображенням Геракла з яблуками Гесперід і італійським клеймом «HERMAT»⁷, а також світильники кампанського типу з двома носиками, рельєфною розеткою на щитку і двома виступами у вигляді кінських говок⁸. Ручки останніх світильників виготовлювалися у вигляді листа. Замки таких ручок неодноразово зустрічалися в Херсонесі⁹, що може свідчити про широке розповсюдження кампанських світильників у місті. Датуються ці світильники не пізніше ніж I ст. н. е.

Відомі у Херсонесі також італійські бронзові фібули: ранньоримські шарнірні дугоподібні¹⁰ і типу «Авцісса»¹¹. Останні датуються першою половиною I ст. н. е.¹² Такі фібули відомі не тільки у Херсонесі, а й на Боспорі, у Подніпров'ї та на Північному Кавказі¹³. Пояснювати наявність їх у Херсонесі лише присутністю римського гарнізону не можна, бо потрапляли вони і шляхом торгівлі.

Трапляється у Херсонесі італійський бронзовий і скляний посуд — поч. II ст. н. е. Це скляні фіали з реберчатим туловом¹⁴ і бронзові ручки на піддоні з вузьким горлом та рельєфними прикрасами у нижній частині ручки¹⁵.

Крім речей італійського походження, у Херсонесі знайдено кілька сотків римських монет I ст. н. е.¹⁶

Знахідки італійських речей на площі всього херсонеського городища, а також наявність предметів і монет першої половини I ст. н. е., свідчать про те, що римський гарнізон з'явився у місті не раніше другої половини I ст. н. е., на нашу думку, дозволяє вважати італійські речі предметами торгівлі, а отже й існування торговельних зв'язків з Італією¹⁷.

Підтримував тоді Херсонес торговельні відносини з островом Кос, який був великим центром виноробства. У Страбона є вказівка, що в його час коське вино з успіхом конкурувало з винами Лесбоса та

¹ Г. Д. Белов. Terra sigillata из Херсонеса.— СА, 1967, № 4, стор. 301.

² Колекція Ермітажу, інв. № X. 1899. 149., X. 1900. 26, X. 1900. 35, X. 1908. 562 і інші.

³ Колекція Херсонеського музею, інв. № 35 530.

⁴ Там же, інв. № 36 502.

⁵ Там же, інв. № 124.

⁶ Там же, інв. № 3316.

⁷ О. Вальдгауэр. Античные глиняные светильники, СПб, 1914, стор. 42, таб. XVI, 252.

⁸ ИАК, вып. 16, СПб, 1905, стор. 29, рис. 7.

⁹ Там же, стор. 49.

¹⁰ Колекція Херсонеського музею, інв. № 18 662.

¹¹ Колекція Археологічного музею ХДУ, інв. № X. 1963. 1890.

¹² А. К. Амброз. Фибулы юга Европейской части СССР, М., 1966, стор. 26.

¹³ Там же.

¹⁴ Колекція Херсонеського музею, інв. № 34 467, 35 610, 35 655 та інші.

¹⁵ ИАК, вып. 1, СПб, 1901, стор. 14, рис. 13.

¹⁶ А. М. Гилевич. Античные иногородные монеты из раскопок Херсонеса, Нумизматика и сфрагистика. III, 1968, Приложение II, стор. 54.

¹⁷ Г. Д. Белов в пов'язує появу італійського посуду у Херсонесі цілком з присутністю римського гарнізону. Див. Г. Д. Белов. Terra sigillata... стор. 306.

Хіоса, які вважались кращими у старогрецькому світі¹. Знахідки килимних амфор I ст. н. е. у Херсонесі² свідчать, що сюди завозилися, очевидно, коські вина високої якості.

У другій пол. I ст. н. е.—поч. II ст. н. е. у Херсонеса існують зв'язки з Кнідом. Підтверджують це знахідки в Херсонесі червоно-

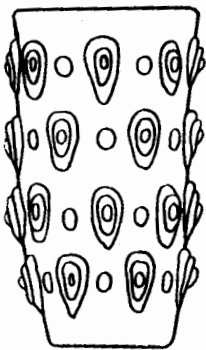

Рис. 3. Сирійський бокал с рельєфним орнаментом.

кових світильників з зображенням розеток та вигадної лози на щитках і сигнатурою «ROMANESIS». Ці світильники походять з керамічної майстерні, яка існувала на Кніді⁴ і працювала на експорт⁵. На наявність торговельних зв'язків з Кнідом вказують також знахідки кнідських рельєфних посудин у могилі біля радгоспу № 10⁶ та у Неаполі Скіфському, куди вони потрапили, очевидно, з Херсонеса.

Протягом I—II ст. н. е. Херсонес підтримує зв'язки з Сирією, звідки надходив скляний посуд. З сирійського імпорту цього часу слід віднести бокал з рельєфним орнаментом у вигляді бутонів лотосу (рис. 3)⁸. Зустрічаються також фіали з реберчатим тулубом з зеленуватого скла⁹, глечики з чотиригранним тулубом. Останні відомі не тільки у Херсонесі, а й у могильниках Інкерманської долини¹¹. Слід вважати також скляні чаші з рельєфним орнаментом у вигляді решітки й крапок трав'янисто-зеленого кольору¹².

Існували торговельні зв'язки Херсонеса з Самосом і в II ст. н. е. звідки у Херсонес, крім червонолакового посуду, привозили світильники. Ці світильники відрізняються від більш ранніх формою носика, який має серцевидну форму¹³.

Внаслідок збільшення масштабів будівництва у Херсонесі у II ст. н. е. одним з масових предметів імпорту були мармурові архітектурні деталі, які використовувалися для оздоблення будинків. На думку О. І. Домбровського, який досліджував ці предмети, частина їх походить з островів Егейського моря¹⁴. Крім архітектурних деталей у цей час до Херсонеса завозилися мармурові саркофаги або заготовки до них, які остаточно оброблялися на місці¹⁵. Завозилися ці предмети

¹ Strab., XIV, II, 19.

² Колекція Херсонеського музею, інв. № 3278, 29713; И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 63, 1961, таб. XXIX, 67б, 67в.

³ Колекція Ермітажу, інв. № X. 1895. 110, X. 1895. 109; О. Вальдгау. Вказана праця, стор. 33, 35, таб. XIV, 159, таб. XV, 171.

⁴ J. Perizweig. Lamps of the Roman period. Athenian agora, v. VII, Princeton, 1961, стор. 4.

⁵ Світильники з цієї майстерні відомі у Пантікапеї, Афінах, Італії, Африці, островах Егейського моря.

⁶ В. А. Анохин. Кувшин с рельефным изображением Асклепия и Гигиен.— КСИИМК, вып. 8, Киев, 1959, стор. 166 та інші.

⁷ П. Н. Шульц. Тавро-скифская экспедиция.— КСИИМК, вып. XXVII, 1959, стор. 63, рис. 27.

⁸ Колекція Херсонеського музею, інв. № 1774, 18475, 31240 та інші.

⁹ Колекція Ермітажу, інв. № X. 1908. 670.

¹⁰ Там же, інв. № 1908. 337, X. 1908. 672.

¹¹ Колекція Херсонеського музею, інв. № 36572.

¹² Там же, інв. № 20321.

¹³ Там же, інв. № 1662.

¹⁴ О. И. Домбровский, Е. А. Паршина. Архитектурные детали античного Херсонеса.— СХМ, вып. II, Симферополь, 1961, стор. 84.

¹⁵ Г. Белов. Херсонесские рельефы.— ВДИ, 1940, № 3/4, стор. 285 та ін. И. В. Жеронесские саркофаги.— Культура античного мира, М., 1966, стор. 24 та інші.

острова Проконеса, який був найбільшим центром виробництва саркофагів у II—III ст. н. е.¹

Торговельні зв'язки з Середземномор'ям Херсонес підтримував в III ст. н. е. В цей час, як і раніше, одним з торгових партнерів Херсонеса був Самос, звідки імпортувалося вино. Про це свідчать знахідки самоських амфор як у Херсонесі², так і в могильнику біля радгоспу № 10³. До III ст. н. е. відноситься ще один тип імпортованих амфор, який походить з покищо невідомого східносередземноморського центру⁴. Це червоноглиняні амфори з вузькою шийкою і різко вигнутими ручками, піднятими над краєм шийки⁵. Крім Херсонеса, ці амфори зустрічаються і в інших містах Північного Причорномор'я⁶.

Одним з масових предметів середземноморського імпорту у Херсонесі були глиняні світильники з Аттики. Довгий час місце виробництва цих світильників було невідоме і лише недавно з'ясувалося, що походять вони з Аттики, звідки в значній кількості вивозилися протягом III—IV ст. н. е. на ринки Середземномор'я та Причорномор'я⁷. У Херсонесі світильники з Аттики з'явилися у першій половині III ст. н. е. Це великі жовтоглиняні світильники з різними зображеннями на щитках і підписами на денцях: ПІТЕ100Υ⁸, ПРЕІМОΥ⁹ та інші¹⁰.

Відомі у Херсонесі світильники з Аттики і без підписів. Це світильники з зображеннями на щитках півмісяця¹¹, гладіаторів¹², старого та старої¹³ та інші. У III ст. н. е. у Херсонес завозилися світильники майже 10 керамічних майстерень Аттики.

Крім вина, керамічних виробів у III ст. н. е. у Херсонес імпортувалися різні архітектурні деталі. Їх головним поставщиком, як і раніше, був Проконес¹⁴.

Перша пол. III ст. н. е. була вершиною зовнішньої торгівлі Херсонеса з Середземномор'ям. Пізніше почався спад, спричинений кризою Римській імперії, а також зовнішніми політичними подіями у Північному Причорномор'ї, Малій Азії та Греції — нападами варварських племен, особливо готів. Однак зовсім економічні зв'язки Херсонеса з Середземномор'ям не припинились. Знахідки у Херсонесі самоських

¹ С. Ф. Стржелецкий. Античные памятники Херсонеса из раскопок 1950 г. — ВДИ, 1951, № 2, стор. 141.

² Г. Д. Белов. Раскопки Херсонеса в 1965 г. — Архив ДХМ, спр. 858, арк. 11—12.

³ Колекція Херсонеського музею, інв. № 36 575.

⁴ И. Б. Зеест. Керамическая гора Боспора, стор. 114; В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1952 гг. — МИА, 85 1958, стор. 168.

⁵ Колекція Херсонеського музею, інв. № 35 536, 28 019, 28 020 та ін.

⁶ И. Б. Зеест. Вказана праця, стор. 114, таб. XXXIII, 79.

⁷ M. L. Bernhard. Lampki starożytne, Warszawa, 1955, стор. 173; Perlzweig. Вказана праця, стор. 67 та ін.

⁸ Колекція Херсонеського музею, інв. № 972.

⁹ Там же, інв. № 969.

¹⁰ Докладніше про аттійні світильники з Херсонеса див. В. И. Кадеев. Импортные светильники из Херсонеса I—IV вв. н. э. — СА, № 3, 1969.

¹¹ ОАК за 1897 г., СПб, 1899, стор. 116.

¹² Колекція Херсонеського музею, інв. № 943.

¹³ Колекція Херсонеського музею, розкопки К. Е. Гріневича 1926 р.

¹⁴ О. И. Домбровский, Е. И. Паршина. Вказана праця, стор. 87, 89.

гличиків та амфор IV ст. н. е.¹, світильників з Аттики IV ст. н. е. скляного посуду з Сирії та Александрії³, а також світильників північноафриканського виробництва IV—V ст. н. е.⁴, свідчать про те, що і в цей час існували торговельні зв'язки з Середземномор'ям.

¹ Колекція Херсонеського музею, інв. № 35 336, 35 337, 35 338 та ін. Г. Д. Боров. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1955 г.—Херсонесский сб. V, Симферополь, 1959, стор. 20; Його ж. Раскопки в Херсонесе в 1961 г.—СХМ, III, 1963, стор. 58—59.

² Колекція Херсонеського музею, інв. № 967, 4789, 1703/13, 2380/10; О. Вальгауэр. Вказана праця, т. XLIV, 469, т. XLV, 479, т. XLVI, 489, 492.

³ Колекція Херсонеського музею, інв. № 818.

⁴ Колекція Херсонеського музею, інв. № 740—35 610 та інші.